УДК 94 (477.83–25) «1939»

І.Б.Мрака*

ЧЕРВОНА АРМІЯ ОЧИМА ЛЬВІВ'ЯН ВОСЕНИ 1939 р.

На основі джерел особового походження (спогади, щоденники), архівних документів, публікацій у пресі та праць істориків зроблено спробу розглянути життя Львова напередодні вступу Червоної армії, оцінку радянських військовиків львів'янами. Описано сприйняття мешканцями міста червоноармійців, їхню поведінку. Відображено також бачення вересневих подій представниками «країни Рад».

Ключові слова: *Друга світова війна, Львів, львів'яни, польська армія, Червона армія, «визвольний похід», рівень життя.*

У сучасній історичній науці дослідники дедалі частіше звертаються до історії повсякденності, яка розглядає минуле крізь призму вивчення буденного життя людей, їхніх потреб, переживань тощо. Особливий інтерес викликають складні, переломні моменти життя суспільства. До таких по праву належать події вересня 1939 р., коли Львів опинився перед своєрідним цивілізаційним вибором без вибору, оскільки долю міста, як і всієї Західної України, було вже вирішено. Зайняття його Червоною армією стало завершальним акордом реалізації німецько-радянських домовленостей. Поява на львівських вулицях червоноармійців стала несподіванкою для його жителів, викликавши масу різноманітних емоцій та оцінок, а зовнішній вигляд «визволителів», їхня поведінка подарували містянам незабутні враження… Теми початку Другої світової війни, «визволення» та «возз'єднання», буденного життя львів'ян широко висвітлено в науковій літературі. Натомість проблема сприйняття мешканцями міста своїх «визволителів» у військовому, побутовому, культурному й іншому аспектах залишається, за винятком окремих праць вітчизняних[1] та польських дослідників[2], маловивченою.

На світанку 17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла радянсько-польський кордон і вступила на територію II Речіпосполитої. Такі дії сусідньої держави заскочили зненацька поляків, передовсім військових, на думку яких ішлося не просто про програну битву, а й про значно більше – втрату незалежності[3]. Повідомлення про підхід «совєтів» та інструкції щодо подальших дій командувач дислокованого в ряіоні VI корпусу ґенерал В.Лянґнер отримав

* *Мрака Ігор Богданович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*
E-mail: igor_mraka@yahoo.com

[1] *Голубко В.* Львів і львів'яни у переддень та перші дні Другої світової війни (за матеріалами львівської преси) // Історичні пам'ятки Галичини: Мат. п'ятої наук. краєзн. конф. 12 листопада 2010 р. – Л., 2011. – С.117–126; *Гриневич В.* Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – К.; Дніпропетровськ, 2012; Історія Львова: У 3 т. – Т.3. – Л., 2007.

[2] *Hryciuk G.* Polacy we Lwowie 1939–1944: Życie codzienne. – Warszawa, 2000; Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941). – Rzeszów, 2006.

[3] Zakład Narodowy im. Ossolińskich (далі – ZNiO). – Oddział rękopisów. – Sygn.114/65/1 (*Nowiński T.* Z pamiętników oficera polskiego wywiadu). – S.224.

телефонограмою з ґенерального штабу: «Воюємо тільки з Німеччиною. З більшовиками війни не ведемо. У них не стріляти, хіба що атакуватимуть»[4]. Львів'янам про наступ радянських військ стало відомо від місцевого радіо, а 18–19 вересня про це написали й газети.

19 вересня передові частини Червоної армії підійшли до Львова, проте одразу ввійти в місто їм не вдалося з огляду на загороджувальний вогонь польської артилерії. Червоноармійці відступили до містечка Винники[5]. Того ж дня в одній зі львівських газет, заради збереження громадського спокою, повідомлялося, що «радянські війська досі не атакували наших» і що «наразі немає причин для занепокоєння»[6]. Наступного дня, 20 вересня, повідомлялося: «Радянські колони підійшли зі сходу й зупинилися перед нашими позиціями, заявляючи, що прийшли не з ворожими намірами, і що воюватимуть із Німеччиною». Попри заспокійливий тон публікації, газета закликала військовиків бути пильними[7]. Львів'яни неоднозначно сприймали наближення червоних, оскільки в місті не мали достовірної інформації про реальні події на фронті[8]. Повідомлення преси доповнювалися численними чутками та домислами, що «більшовики» нібито йдуть як союзники[9].

19 вересня підрозділи вермахту спробували захопити місто, але були відбиті. Німецький парламентар, що прибув до Львова, запропонував ґарнізону почесну капітуляцію. У випадку відмови погрожував штурмом, анонсованим на ранок 21 вересня. Німецька сторона, визнавши хоробрість польських вояків і належну організацію оборони міста, обіцяла з повагою ставитися до всіх військовослужбовців, а офіцерам навіть залишити зброю. Під час перемовин представник вермахту зазначив, що «у випадку капітуляції перед Німеччиною Польща залишиться в Європі, натомість унаслідок капітуляції перед Червоною армією – назавжди відійде до Азії»[10].

Попри приготування і червоноармійців, і вермахту до штурму міста, тривали радянсько-німецькі консультації про його долю. Уточнивши лінію розмежування, 20 вересня німці почали відступ, натомість їхні позиції займали частини 17-го стрілецького і 2-го кавалерійського корпусів Червоної армії[11]. Перші перемовини оборонців Львова з радянським командуванням про умови капітуляції відбулися ще 19 вересня. Під час зустрічі командир танкової бриґади полковник Іванов спершу заявив, що вони «прийшли бити німців», тому «хотіли б увійти в місто». Польські представники відповіли відмовою, обґрунтувавши її тим, що не вповноважені на такі переговори[12]. 21 вересня у

[4] *Langner W.* Ostatnie dni obrony Lwowa (1939) // Niepodległość. – T.11. – Londyn; New York, 1978. – S.182.

[5] Історія Львова. – Т.3. – С.167.

[6] Wystąpienie Sowietów // Ilustrowany Goniec Wieczorny (Lwów). – 1939. – 19 września. – S.1.

[7] Kolumny sowieckie przed naszymi pozycjami // Ibid. – 20 września. – S.1.

[8] ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.98/2004/1 (*Sokołowski J.* Obrona Lwowa 1939–1944). – S.6.

[9] *Наконечний Є.* «Шоа» у Львові. – Л., 2006. – С.17.

[10] *Czarnowski R.J.* Lwów: Legenda zawsze wierna. – Łódź, 2010. – S.131; *Leinwand A.* Obrona Lwowa we wrześniu 1939 roku [Електронний ресурс]: http://www.lwow.home.pl/rocznik/obrona39.html; *Włodarkiewicz W.* Lwów 1939. – Warszawa, 2007. – S.184.

[11] *Czarnowski R.J.* Lwów: Legenda zawsze wierna. – S.131; Історія Львова. – Т.3. – С.168.

[12] *Leinwand A.* Obrona Lwowa we wrześniu 1939 roku [Електронний ресурс]: http://www.lwow.home.pl/rocznik/obrona39.html

другій половині дня радянське командування вдруге запропонувало полякам зустріч, яка відбулася того ж дня, і знову безрезультатно. Урешті-решт з огляду на безперспективність опору В.Ляґнер та керівники міста змушені були погодитися на продовження переговорів щодо умов капітуляції. 22 вересня командувачеві оборони Львова було передано вимоги:

> «1) польські війська до 14:00 22.IX.1939 р. складають зброю у визначені місця і під керівництвом своїх офіцерів виходять із міста до заздалегідь визначених секторів; 2) офіцери від капітана й вище направляються на автомобілях до штабу армії; 3) госпіталі залишаються на місці та продовжують функціонувати; 4) усі склади передаються радянському командуванню; 5) офіцерському складу ґарантується особиста свобода й недоторканність рухомого майна. При бажанні переїхати в іншу країну питання вирішується дипломатичним шляхом»[13].

Присутній на переговорах нарком внутрішніх справ УРСР комісар держбезпеки 3-го ранґу І.Серов виступив проти надання польським офіцерам права вільного виїзду в іншу країну, на що комбриґ Курочкін, котрий вів переговори, відповів, що «цей документ він може порвати в будь-який момент»[14].

Жителям Львова було повідомлено про капітуляцію ґарнізону й передачу міста частинам Червоної армії[15]. Львів'яни самі могли вирішувати, що робити далі: залишатися у своїх домівках чи перебратися на зайняту вермахтом територію. Напередодні вступу радянських військ мешканці міста неоднозначно ставилися до радянської влади. Люди відразу поділилися на три категорії. До першої відносилися ті, що заявляли: «Зі своєї землі не рушу, щоб там не було». Вони стверджували, що це їхній обов'язок – залишитися з власним народом, до того ж говорили, що «більшовики» вже не ті, як були колись. Виразники другої позиції заявляли: «Тікаєм, бо під большевиками не залишимся нізащо в світі». Зрештою, були й такі (третя категорія), хто хотів зачекати, придивитись до нової влади, нових обставин життя й тільки тоді ухвалювати остаточне рішення[16].

Львівська вулиця на власний розсуд інтерпретувала відомості про вступ радянських військ до міста. Хтось стверджував, що «більшовики» прийшли як

---

[13] Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.32 (за 1951 р.). – Спр.33. – Арк.44–45.

[14] Там само. – Арк.45. Згідно з домовленостями, частини львівського ґарнізону (15 тис. солдатів і 1500 офіцерів) мали право вільно залишити місто. Проте радянська сторона порушила власні зобов'язання, польських військовослужбовців було затримано та відправлено до концтаборів (див.: Історія Львова. – Т.3. – С.168).

[15] Народний комісар внутрішніх справ УРСР І.Серов у звіті на ім'я Л.Берії від 24 вересня 1939 р. стверджував: «При вступі в місто я бачив, що ґенерал виконав майже всі умови й навіть розклеїв оголошення про те, щоб населення не хвилювалось, оскільки він передає місто частинам Червоної армії» (див.: ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32 (за 1951 р.). – Спр.33. – Арк.45; *Langner W.* Ostatnie dni obrony Lwowa (1939). – S.218).

[16] Перша зустріч з більшовиками // Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини. – Л.; Ужгород, 2007. – С.407.

союзники польської армії[17], а хтось – німців[18]. У ці перші години стрімких змін львів'яни не знали достеменно, що відбувається. «Одні казали, що входять німці, інші, що большевики, ніхто в цілому будинку нічого певного в тій хвилі ще не знав», – згадував очевидець тих подій[19]. Опівдні в день капітуляції міста тривожне затишшя на вулицях змінилося справжнім безладом. Через непевність і паніку почалося мародерство, яке поширилося в перші години безвладдя. Очевидець ділився враженнями про тодішню атмосферу:

> «Минали години, спочатку було спокійно, бігли люди геть з міста на майдан Східних торгів грабити всяке добро, виносили звідтіля мішки борошна, каші, цілі паки цигарок, те саме робили дотеперішні оборонці міста, які з награбленим добром їхали і йшли невідомо куди»[20].

Львівські злодії активно розкрадали горілчану фабрику Бачевського, тютюнові крамниці, військові склади, іноді зводячи при цьому особисті порахунки[21]. Проте, на відміну від вересня 1914 р., мародерства та грабунки були менш масштабними. Частини Червоної армії почали входити до міста близько 14-ї год. 22 вересня[22]. Під час руху колони вулицею Личаківською група польських вояків почала обстрілювати її з вікон одного з будинків[23]. Серед червоноармійців виникла паніка, вони відкрили хаотичний рушнично-кулеметний вогонь. Коли командир припинив стрільбу, танкіст-кулеметник переконував його, що стріляв по будинку, хоча ствол його кулемета був направлений уздовж вулиці, якою йшли військовики[24]. Після вичерпання цього інциденту колони Червоної армії рушили у центр міста.

[17] Червона повінь заливає місто // Львівські вісті. – 1941. – 21/22 вересня. – С.2.

[18] *Вовк А.* Мої життєві пригоди // *Макар В.* Спомини та роздуми: Зібрання творів у чотирьох томах. – Т.2. – Кн.1: Бойові друзі. – Торонто; К., 2001. – С.223.

[19] *Мелянський Б.* Прийшли ті, яких не ждали // Львівські вісті. – 1941. – 21/22 вересня. – С.2; *Allerhand M.*, *Allerhand L.* Zapiski z tamtego świata. – Kraków, 2003. – S.22.

[20] *Мелянський Б.* Прийшли ті, яких не ждали. – С.2. Аналогічний опис мародерства в місті у часі безвладдя навела безпосередній очевидиць тих подій М.Струтинська, більше відома під псевдонімом «В.Марська»:

> «Вулицею проходили люди, обвантажені скриньками, міхами, горами коробок. Це була відповідь львівського патріотичного шумовиння на упадок "польського Львова": розграфлювали магазини. Не могла всидіти, вибігла в коридор. Знизу, з льоху виходили люди, несучи матраци, подушки посуд. Йшли якісь мляві, без поспіху, але й без трагічного виразу в обличчях чи на в рухах. […] З брами вибіг директор, він казав нашвидку:
> – Мені треба побігти подивитися в магазин. Ви й не уявляєте, що там у місті робиться. Вояцтво грабує крамниці, хутра, одяги, золото – і з місця продає все пасерам (скупникам і продавцям краденого – *І.М.*)»

(див.: *Марська В.* Буря над Львовом. – Філядельфія, 1952. – С.109).

[21] *Наконечний Є.* «Шоа» у Львові. – С.20.

[22] *Włodarkiewicz W.* Lwów 1939. – S.189.

[23] ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16709/II (*Rogowski J.* Okupacja: W Czerwonym Lwowie: Wspomnienia z czasów wojny i okupacji). – S.67.

[24] За словами наркома внутрішніх справ УРСР І.Серова, подібні випадки не раз траплялись у перші дні, причому жертвами інколи ставали самі ж радянці. Так, 23 вересня 1939 р. смертельних кульових поранень зазнав кореспондент газети «Комуніст», який визирнув із вікна будинку під час стрілянини. І.Серов стверджував, що «стріляв кулеметник, котрий знаходився внизу будинку, тобто наш боєць, оскільки на площі, окрім червоноармійців, нікого не було» (див.: ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32 (за 1951 р.). – Спр.33. – Арк.46–47).

Львів'яни, яких на вулицях було небагато, з цікавістю спостерігали за вступом радянських військ, які після кількаденного походу були втомленими, ніби здобули Львів у тривалих боях[25]. Червоноармійці входили мовчки, без пісень, навіть не видно було, аби вони розмовляли між собою або ж сміялися[26]. Загалом не виглядали радісними й гордими переможцями, радше навпаки – на обличчях проглядалися невпевненість, а подеколи острах[27]. Очевидець тих подій священик Гавриїл Костельник так описав побачене:

> «Доблесна Червона армія в'їздила до Львова з Личаківської рогачки. Ми несміливо заглядали крізь вікна з будинків Св. Юра на Городецьку вулицю. Несміливо тому, що червоноармійці тримали в руках готові до вистрілу рушниці з наїженими багнетами, спрямовані на кам'яниці… Їхали менші танки та авта з вояками. На деяких автах при красноармійцях пишалися місцеві підростки з червоними кокардами»[28].

Із гуркотом з'явилися пофарбовані в бурий колір радянські танки. На броні деяких сиділи червоноармійці, люки були закритими[29]. Окремі машини, зупинившись на вулицях міста через несправність, не могли рушити з місця впродовж декількох наступних днів[30]. Вигляд кінноти став своєрідним «холодним душем» для мешканців Львова. Очевидці сподівалися зустріти «славну кавалерію Будьонного», про яку не раз чули в контексті розповідей про першотравневі паради на Красній площі в Москві[31]. Натомість побачене вразило:

> «Визволителі, як вони себе називали, а точніше червона орда – чубарики увірвалися у Львів. Вже сам вигляд тієї армії наводив жах. В будьонівках на конях, де замість сідла подушка або брудна ряднина, одна нога в черевику, друга в галоші, монгольські морди, за спиною гвинтівка зі штиком. Дивляться по вікнах та кричать: "Закривай вікно!"»[32].

Багато з них носили старі, ще царських часів, шаблі. Упадали у вічі брудні, потерті шинелі[33]. Усе це спочатку викликало подив та насмішки. Проте вже невдовзі місцеве населення охопив жах, коли містом почали поширюватися перші чутки про вбивства «визволителями» цивільних і військових[34]. Як згадував уже у часи німецької окупації один з очевидців: «Ви чули? На Личакові вже більшовики. Вбили чоловіка, що тримав руки в кишенях. В Личаківському парку застрілили поручника, що не здав зброї. Ловлять офіцерів і розстрілюють. З танків б'ють до вікон. Що то буде?»[35].

---

[25] ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16771/II (*Kozłowski L.* Moje przeżycia w więzieniu sowieckim i na wolności w czasie wojny w Rosji Sowieckiej). – S.3.
[26] *Назарук О.* Зі Львова до Варшави. – Л., 1995. – С.16; *Марська В.* Буря над Львовом. – С.112.
[27] *Lanckorońska K.* Wspomnienia wojenne. – Kraków, 2008. – S.17.
[28] Перша зустріч з більшовиками. – С.406–407.
[29] *Назарук О.* Зі Львова до Варшави. – С.16.
[30] *Білас Л.* Оглядаючись назад: Пережите 1922–2000 і передумане. – Л., 2005. – С.73.
[31] Червона повінь заливає місто. – С.2.
[32] *Кузик Є.* Від Мальти до Магадану. – Л., 2004. – С.7.
[33] Червона повінь заливає місто... – С.2.
[34] ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16771/II. – S.3.
[35] Червона повінь заливає місто. – С.2.

Обережно, інколи безладно й натовпом входила у Львів радянська піхота. Групи червоноармійців «з наїженими, довгими штиками на крісах, що були звернені в сторону каменичних вікон і дверей, з револьверами та ручними скорострілами, готовими до стрілу, з гранатами в руках» поволі просувалися вулицями, ніби остерігаючись засідки[36]. Причиною такої обережності стала стрілянина на Личаківській при вступі в місто[37].

Вражав зовнішній вигляд. Рядові червоноармійці були одягненими у старі «ґімнастьорки» кавового кольору до колін, запнуті під шиєю та підперезані ременем, широкі ґаліфе, у кирзових, а не шкіряних чоботах, черевиках з обмотками. До того ж їхні шинелі були дуже брудними, потріпаними, непідшитими знизу, у багатьох бракувало ґудзиків. Обмундирування командирів було дещо кращим, хоча й не витримувало порівняння з польською уніформою, не кажучи вже про німецьку. Викликали подив зачіски червоноармійців – в основному «під нульку»[38]. Зустріч із військами «визволителів» у перший же день справила на львів'ян надзвичайно гнітюче враження. Очевидці у спогадах називали їх не інакше, як «бандити», «кацапи», «калмики»[39], «купа обірванців», «азіатська дич»[40], «жебраки», «голота», «саранча»[41]. Мешканці міста відразу ж відзначили, що «совєти» були худорлявими, із почорнілими обличчями, вони помітно відрізнялися «від добре виглядаючих, рослих солдатів бувшої царської армії»[42]. Очевидець Г.Костельник не приховував розчарування:

> «Справжнє обличчя большевицького війська пізнав я аж тоді, коли вперше побачив більший відділ піхоти. Коліна тремтіли мені з сорому перед поляками, бо, все ж, це було військо держави, якої складовою частиною була й моя батьківщина, Україна. Юнаки почорнілі з нужди, здриґльоватілі, наче гнилий гарбуз, без життєвої сили, ледве ногами волочили»[43].

«Якийсь солдат, що йшов скраю, побачив сухар на хіднику, схопив його і жадібно всунув в рот», – писав відомий львівський архітектор І.Старосольський, який спостерігав колону піхотинців на вул. Сапіги (тепер – С.Бандери)[44].

[36] *Мелянський Б.* Прийшли ті, яких не ждали. – С.2.

[37] ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32 (за 1951 р.). – Спр.33. – Арк.47.

[38] ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16771/II. – S.2; *Волчук Р.* Спомини з передвоєнного Львова та повоєнного Відня. – К., 2002. – С.74. Зовнішній вигляд, напевно, найперше вразив львів'ян. Місцева мешканка Н.Яхненко одразу ж спантеличила червоноармійця, коли запитала, чому він так «бідно» вдягнений? Проте той, хвилинку подумавши, викрутився: мовляв, «на війну не оплачується брати нові уніформи, тому їм видали оці, звичайно уживані на маневрах, так звані "фатіги"» (див.: *Яхненко Н.* Від бюра до Бриґідок: Трохи спогадів з 1939–1941 років. – Л.; Бераля; Мюнхен, 1986. – С.9–10).

[39] *Dzięgiel L.* Lwów nie każdemu zdrów. – Wrocław, 1991. – S.29, 40.

[40] *Dabulewicz-Rutkowska J.* Poezja, proza i dramat: Pamiętnik nastolatki: Lwów, 1939. – Wrocław, 1998. – S.31–32.

[41] ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16189/III (*Steinhaus H.* Wspomnienia z lat 1920–1964). – S.116.

[42] *Назарук О.* Зі Львова до Варшави. – С.16.

[43] Перша зустріч з більшовиками. – С.408.

[44] *Старосольський І.* Крутими дорогами: Спомини: Вересень 1939 р. – січень 1987 р. – Л., 2000. – С.10. Гнітюче враження справила радянська армія не тільки на львів'ян, але й на мешканців округи. Один з очевидців – уродженець с. Криве Радехівського р-ну, що на Львівщині, С.Мудрик згадував:

У перші дні поведінка та побут радянських вояків багатьом нагадували часи Першої світової війни. Як писав кореспондент американської газети «Свобода»,

> «вони таборують при дорогах, сплять по вагонах. При вогнях увечері їдять твердий чорний хліб та п'ють чай, тримаючи кріси (тобто ґвинтівки – *І.М.*) коло себе. Відпочинки та годування коней нагадують образки з минулої світової війни. Цього не можна бачити при німецькій армії, бо вона майже в 100% змеханізована»[45].

Щоб мінімізувати неґатив перших вражень від радянських військовиків, із перших же днів почала активно працювати радянська пропаґанда. На вулицях міста з'явилися численні аґітки та плакати, де висміювалася польська армія. Карикатури «представляли польських офіцерів у лахмітті, з шаблями, що стоять табором десь у кущах з поламаними возами, немов цигани»[46].

Капітуляція Львова стала не тільки національною трагедією для Польщі, а й особистою – для більшості мешканців міста і військовиків. У польських та українських мемуарних працях наведено чимало прикладів самогубств серед офіцерів, сержантів, що пояснювалося нервовими зривами, небажанням потрапити в полон[47]. У ті вересневі дні в парку біля собору Св. Юра стався випадок, який продемонстрував весь трагізм поразки у війні для багатьох польських вояків.

> «Коли я зі своєю групою вступив у парк, ми стали свідками такої незабутньої сцени: яких 14 польських старшин стояли в ряді, а до них промовляв схвильованим голосом майор чи полковник. Потім всі стали на струнко, а полковник ішов від одного до другого і кожному стріляв з револьвера в чоло. Останню кулю пустив собі в голову. Це були ті старшини польської армії, що вибрали радше смерть, ніж неволю у німців або москалів. Було нас 10 свідків тої сцени»[48].

Відомі випадки самогубств і серед цивільного населення[49]. Мешканці Львова по-різному ставилися до радянських військ. Поляки й українці були пригніченими, наляканими арештами. Поляки часто не приховували

> «Важке враження справляла моторизація, але ще важче мізерний вигляд вояків. Дехто думав, що це від тяжких переходів, але старші люди, які бачили москалів ще в першій світовій війні, твердили, що це взагалі нормальний для російського солдата вигляд. Щоправда – свідчили ці люди, – за першої світової війни ті вояки все ж таки були ліпше вигодовані, мали сало й цукор, і махорки ні в кого не просили. "Цих же, – сказав один наш селянин, – Сталін годує либонь газетою, отож хоче й нас перевести на газету"»

(див.: *Мечник С.* Під трьома окупантами: Спогади українського революціонера-підпільника. – Лондон, 1958. – С.23).

[45] Совєтська окупантська армія в Західній Україні // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1939. – 6 жовтня. – С.2.

[46] ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16189/III. – S.119.

[47] Ibid. – Sygn.16709/II. – S.67.

[48] *Вовк А.* Мої життєві пригоди. – С.223.

[49] ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16709/II. – S.68; *Марська В.* Буря над Львовом. – С.109.

відверто неприязного ставлення до нової влади, вони вважали, що з приходом Червоної армії відбувся наступний етап окупації – четвертий поділ Польщі[50]. Про це знали радянське військове командування та політичне керівництво[51].

На відміну від поляків здебільшого привітно поставилися до червоних військ євреї: вони зустрічали їх з ентузіазмом, із квітами, прикрашали головні убори бійців червоними кокардами й зірками, що інколи викликало сміх навіть радянських командирів. Очевидець тих подій писав:

> «Темпераментна єврейська молодь кидалася навіть цілувати броню совєтських танків. Довкола лунали палкі вигуки: "Хай живе Сталін!", "Хай живе Радянський Союз!", "Хай живе радянська Україна!". Вперше я почув, як єврейська юрба із захопленням скандувала українською мовою»[52].

Така радість стала несподіваною для більшості шокованих цим львів'ян. Поляки, які вважали галицьких євреїв патріотами II Речіпосполитої, із гіркотою констатували, що з їхнього боку «проявилась кричуща невдячність, мало не національна зрада»[53].

У період міжвладдя й у перші години радянської влади відбувалися нечисленні випадки мародерства. При вступі підрозділів Червоної армії грабунки, здійснювані здебільшого львів'янами, припинилися, оскільки, як стверджували очевидці, злодюжки, «залякані виглядом азійських пик, швидко поховалися»[54]. Самі ж військові безладів не чинили, поводилися щодо мирного населення пристойно[55]. При цьому траплялося, що радянські командири забирали у власне користування автомобілі й інші речі, покинуті польськими військовиками. Привласнення армійського майна фіксувалося також і з боку цивільного населення, чого в перші години «визволення» «совєти» не забороняли[56].

---

[50] *Наконечний Є.* «Шоа» у Львові. – С.19.

[51] *Хрущёв Н.* Время. Люди. Власть (Воспоминания). – Кн.1. – Москва, 1999. – С.238, 246.

[52] *Наконечний Є.* «Шоа» у Львові. – С.20. Подібні враження у своїх спогадах занотував математик Г.Штейнгауз:

> «[...] велика маса бідноти, що мешкала за театром, вийшла на зустріч більшовиків, прикрашена кокардами та зірками, що викликало сміх у російських офіцерів. Інші роззброювали польських офіцерів, на вулицях цілували і гладили гармати. Була в тому радість вціління від Гітлера, була утіха з того, що позбулися нашого власного режиму, що галопом наближався до фашизму»

(див.: ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16189/III. – S.117).

[53] *Наконечний Є.* «Шоа» у Львові. – С.20.

[54] Червона повінь заливає місто. – С.2.

[55] *Jaz A.* We Lwowie za Sowietów // Lwowskie pod okupacją sowiecką. – S.153.

[56] У доповіді І.Серова на ім'я Л.Берії від 24 вересня 1939 р. йшлося:

> «Замість того, щоб частини зайнялися збором зброї, зданої полоненими, військові частини зайнялись самооблаштуванням. Велику кількість зброї, протигазів, трофейних коней забирали особи, що не мали жодного відношення до цього. Почали розбирати автомобілі, велосипеди. Одним словом, розпочався грабунок військових трофеїв. Особи командного складу проходили повз ці безчинства, не звертаючи уваги»

(див.: ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32 (за 1951 р.). – Спр.33. – Арк.47, 49).

Так завершувалася п'ятниця, 22 вересня 1939 р., причому друга половина цього дня ознаменувалася зустріччю двох культур, двох способів життя, початком взаємопізнання:

> «Цієї ночі мало хто з мешканців Львова клався у своїх помешканнях спати. Більшість ночувала ще в пивницях, хоч не грозили вже ні бомби, ні гармати. Мури сповилися в глибокі сутінки, по горі клалися чорні тіні… Нічну тишу проривали відірвані постріли. З вікон похнюплено звисали криваві плахти. Орда прийшла!»[57].

Зустріч Сходу й Заходу справді виглядала як зіткнення двох цивілізацій, двох світоглядів і способів життя, взаємопізнання яких розпочалося буквально одразу[58]. «Наступного дня, – писав сучасник подій Г.Костельник, – ми стрічалися з червоноармійцями віч-на-віч на вулиці. Перше, що нас вразило, це "пролетарський" вигляд большевицького війська й дуже простий одяг, навіть у "командирів", дальше, неінтелігентні, некультурні обличчя та простацькі рухи». Більшість радянських командирів були молодого віку – від 20 до 30 років. Доволі швидко до них почали приїздити їхні дружини з малими дітьми[59].

Львів своїм виглядом європейського міста справив дуже позитивне враження на всіх радянців, починаючи від військовиків (особливо вихідців із Казахстану й інших азіатських республік) і закінчуючи масою чиновників, що поступово прибували сюди на роботу[60]. Знайомство радянських бійців зі Львовом розпочалося з перших же днів. Обережність і неабияке здивування від побаченого швидко минули[61]. Тож вони активно почали ходити по крамницях, аби придбати не тільки продукти, а й промислові товари. Особливою популярністю серед командирів, як у 1914 р. серед російських офіцерів, користувалися наручні годинники. Водночас охоче купували одяг, білизну, тканини, канцелярський папір, предмети домашнього вжитку[62]. Закупи «совєтів», їхні коментарі з приводу побаченого ще тривалий час переповідали очевидці:

> «Крамниця. Продають черевики. Входить "совєт". Несміливий. Купує одну пару. Купив, встромив під пахву. – "Скажіть, – питає – чи за давніх часів можна було купити у вас дві пари черевиків?" – "А чому ж би ні", – каже продавець. – "А три пари?" – "Можна було" – "А чотири?" – "І чотири, і десять. Як купець продав десять, то дешевше порахував, і дякував, і черевики до хати відіслав". З недовірливою усмішкою большевик дивиться на продавця й каже: "Ні, товаришу, мене ти не обдуриш! Нас учать брехати, але таких брехунів як тут, – у цілому неосяжному Союзі не знайдеш!"»[63].

[57] Червона повінь заливає місто. – С.2.
[58] *Гриневич В.* Неприборкане різноголосся… – С.212.
[59] Перша зустріч з більшовиками. – С.408.
[60] ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16189/III. – S.126.
[61] *Lanckorońska K.* Wspomnienia wojenne. – S.17.
[62] ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16771/II. – S.4; Sygn.16189/III. – S.126; *Волчук Р.* Спомини з передвоєнного Львова… – С.74.
[63] Західня Україна під большевиками IX.1939 – VI.1941 / За ред. М.Рудницької. – Нью-Йорк, 1958. – С.32–33. Для радянських громадян побачене у Західній Україні справді було

Для перших днів нової влади звичною стала картина, коли радянські командири поверталися додому з крамниць із великими клунками, при тому несучи маленьку дитину на руках і у супроводі, у більшості випадків, вагітної дружини. Згодом, коли магазини спорожніли, «совети» активно перейшли на вуличну торгівлю, приймаючи на обмін або ж купуючи у львів'ян їхні особисті речі[64].

Метушливість прибульців дуже дивувала містян, вона різко контрастувала з поведінкою польських офіцерів, котрі, мовляв, «скоріше б умерли», ніж носили пакунки», або ж німецьких, які абсолютно не цікавилися продуктами харчування[65]. За спостереженням Н.Яхненко (напередодні вступу Червоної армії до Львова вона кілька днів проживала у Винниках, де половину міста займали німецькі, а решту – радянські війська), попри всі намагання радянців їхні поведінка та побут разюче різнилися від «елеґантних польських офіцерів». Навіть сторожі будинків гидливо кривилися, коли помічали, як червоні лейтенанти прочищали свої носи за допомогою пальців[66]. Урешті критика червоноармійців стала настільки відвертою та неприхованою, що «совєтське командування видало наказ усім офіцерам мати по дюжині хусток до носа та не носити на руках малих дітей»[67].

На відміну від командирів рядові червоноармійці в більшості випадків учащали до продуктових крамниць не для того, щоб скуштувати львівських делікатесів, а з метою купити простої їжі, особливо білого хліба. Вони відзначалися стриманістю, поступливістю та вихованістю, причому останнє проявлялося не тільки в магазинах, а й у трамваях і навіть на вулиці. За словами Г.Костельника, радянський вояк – це «смиренна, непевна себе людина, немов вівця, що кожному поступається з дороги»[68]. Проте вже за декілька днів стало відомо, що таким був наказ командування: «Поводитись так, щоб не викликати ворожих почувань у місцевого населення. Вони ж прийшли "визволяти", а не "завойовувати"»[69].

несподіваним, особливо можливість придбати дефіцитні у СРСР товари. Повертаючись додому вояки у вузькому колі з захопленням розповідали про рівень життя львів'ян. Після зайняття Червоною армією Львова редакція української газети «Свобода», що виходила у США, повідомляла:

> «Москва. Американський кореспондент часопису "Ди Ню Йорк Таймс" подає, що є речі, про які пишеться дуже ясно й одверто в советських газетах, а є інші, які треба вміти знайти, слухаючи оповідань тих жовнірів, що вертаються з фронту, себто з Західньої України […] Коли ж тепер послухати советських жовнірів, то ті з подивом розповідають, за яку дешеву ціну можна купити в Західній Україні ріжні необхідні товари, і то такої якости, про яку в Советах ніхто не чував. Жовніри розповідають, що в Західній Україні бачили повно текстильних товарів та що чоботи коштували там тільки 15 рублів, себто четвертину того, що треба платити в Совєтах. А вже цілком не могли совєтські жовніри зрозуміти того явища, що їздили по містах і ніде не бачили ні в одному випадку "хвостів", себто людей, що, як у Совєтах, вистоюють довгими годинами перед склепами (магазинами – *І.М.*), щоби попасти щасливо на чергу і дістати товар»

(див.: Здивовані, що не бачили «хвостів» у Західній Україні // Свобода. – 1939. – 6 жовтня. – С.1).

[64] ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.160/99 (*Kratochwil Z.* Lwów – Było – Minęło). – S.99; Sygn.17407/II (*Vincenr S.* Diałogi z Sowietami: Wspomnienia 1939–1940). – S.205–206.

[65] *Яхненко Н.* Від бюра до Бриґідок… – С.43–44.

[66] Там само. – С.43.

[67] Там само.

[68] Перша зустріч з більшовиками. – С.409.

[69] *Яхненко Н.* Від бюра до Бриґідок… – С.10.

Перші випадкові розмови з червоноармійцями відбувалися переважно на вулицях[70]. Про їх перебіг та зміст довідуємося здебільшого зі спогадів. Можливість поспілкуватися з радянськими командирами траплялася рідко, однак вона давала змогу львів'янам хоча б щось довідатися про нову владу, зрозуміти бачення тодішніх подій, з'ясувати, чого очікувати від «совєтів». Так, професор математики Львівського університету Г.Штейнгауз описав першу розмову у себе вдома з командиром, котрий шукав помешкання. Довідавшись, ким є Г.Штейнгауз, відвідувач запитав, чи знає він щось про К.Маркса. Дискусія закінчилась, так і не розпочавшись, коли професор зазначив, що читав «Капітал», і що це доволі «важка лектура». Завершальна ж фраза гостя про те, що «математика також є класовою наукою» чи не найкраще засвідчила рівень його освіченості. Г.Штейнгауз згадував, як на мітинґах і під час розмов «совєти» невтомно заявляли: «Ви мали зарплати тисячу рублів, зараз матимете дві тисячі […], кожному обіцяли подвійний заробіток»[71]. Натомість у приватних розмовах командири інколи зізнавались у протилежному. Сучасниця подій Н.Яхненко після відвідин ювелірної крамниці занотувала:

> «Продала одну зі свого малого запасу золотих царських монет, так званих "п'ятьорок" на перші потреби. При тому моя знайома жидівка, власниця ювелірної крамниці на ринку, панна Сасс, оповіла мені, що навмисне завела розмову з червоним майором-покупцем, питаючись (по "ідишу"), чого треба тепер сподіватися. На це він коротко відповів: "Хліба може будете мати досить, але масла до нього навряд чи"»[72].

Усе ж відверті розмови були надзвичайною рідкістю, коли наважувалися розповідати про життя у СРСР, прогнозувати майбутнє «визволених» територій. Так, львів'янин Л.Білас, якому восени 1939 р. виповнилося 17 років, поділився такими спогадами: пацієнтами його батька, який був добрим лікарем, стало подружжя українців із Наддніпрянщини – майор і капітан НКВС, котрі прийшли до нього на обстеження. Під час огляду, як оповідав згодом лікар, йому стало ніяково від побаченої під формою дірявої й кілька разів зашитої білизни, що більше нагадувала лахміття. Про сум'яття відвідувачів і їх подальшу реакцію Л.Білас, зі слів батька, занотував:

> «Припускаю, що вони відчули в його (лікаря – *І.М.*) погляді також співчуття, і що хіба це розв'язало їм язик, і вони почали розповідати йому про своє життя, а також про ситуацію в Радянському Союзі. Картина, яку вони змалювали, була трагічна: голод, злидні, переслідування, ненависть до українців; також заповіли, що вже в недалекому часі хвиля переслідувань прийде і до нас та мало кого пощадить»[73].

---

[70] Західня Україна під большевиками... – С.29; *Гриневич В.* Неприборкане різноголосся… – С.212.

[71] ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16189/III. – S.119.

[72] *Яхненко Н.* Від бюра до Бриґідок… – С.19.

[73] *Білас Л.* Оглядаючись назад… – С.77.

Радянські командири, зрештою як і рядові червоноармійці, доволі швидко побачили всю брехливість комуністичної пропаґанди, проте лише окремі з них наважувалися визнати це у вузькому колі. Побачивши все на власні очі, вони могли порівняти не лише рівень життя населення, а й Червону армію з військами Польщі чи Німеччини. Так, начальник обозно-речового забезпечення однієї з кавалерійських частин із соромом констатував:

> «Дивлюсь на своє обмундирування і думаю, наскільки ми бідні і як нам ще далеко до Європи. Просто соромно ходити містом, населення дивиться, як на жебраків. Хіба офіцери польської армії ходили в такому лахміттї? Та й лахміття бракує. Тільки три місяці провоювали, а промисловість не дає обмундирування для армії, а що було б, якби ми воювали як у Китаї 2–3 роки, тоді довелося б, як під час громадянської війни, лапті носити»[74].

Такі висловлювання не були поодинокими. Так, військовий технік 1-го ранґу Лоґвинов напередодні першотравневих свят, усвідомлюючи всю жалюгідність радянських військовиків, констатував: «Наша країна багата, а обмундирування немає і не дають, ходиш, як простий червоноармієць, а роботу вимагають. Що це для нас за свято, це один жах: їсти нічого, одягнутися немає у що. Це свято тільки розстроює». В аналогічному дусі висловлювався червоноармієць 2-ї роти 78-го стрілецького батальйону М.Примак: «В РСЧА взагалі немає нічого правдивого, всюди обманюють, ніде немає правди. У царській армії усі солдати повертались додому в обмундируванні, а зараз відпускають голих, усе здирають»[75].

Цікаві нотатки збереглись і про оцінку окремими командирами Червоної армії вересневих подій. Штабник польської 29-ї піхотної дивізії С.Жоховський зафіксував у спогадах розмову, яка відбулася між поляками й радянцями після кількох чарок «казьонного вина». Так, на закид польських офіцерів про «дивну співпрацю» СРСР та гітлерівської Німеччини червоноармійський командир зазначив:

> «Ми, тут присутні офіцери Червоної армії, стверджуємо, що нашим кінцевим пунктом є Берлін, а не Варшава […]. Ще дочекаємось напевно того, що німецький пролетаріат не піде дорогою, визначеною Гітлером, а виступить проти нього»[76].

Попри заборони, львів'яни інколи спілкувалися й з рядовими червоноармійцями, відвертість яких залежали від обставин та від присутніх при розмові. Природно, що мешканці Львова в перші ж дні «звільнення» запитували: «А як, а що там у вас?», на що радянські вояки не замислюючись відповідали: «У нас усе добре!», «Усе в нас є!», «Усього в нас багато!» й под. Без сумніву, що шаблонність відповідей стала наслідком дії пропаґанди й інструктажу з боку командування. Це, своєю чергою, спричинило появу численних кумедних історій,

[74] ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32 (за 1951 р.). – Спр.46. – Арк.271–272.
[75] Там само.
[76] ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16175/II (*Żochowski S.* Moje przeżycia wojenne). – S.90.

які львів'яни переповідали, занотовуючи на пам'ять. Львів'янка Н.Яхненко так описувала подібні розмови:

> «Перші зайди до Західньої України, починаючи від червоноармійців, отримали суворий наказ на всі питання: "Як там у вас є?" – Відповідь: "Все прекрасно". Особливо ще на питання, чи всього є досить: "У нас всьо єсть", іншої відповіді ми не чули. "А цукор у вас єсть?", відповідь така: "Цукор єсть". "А мануфактура єсть?" – "Єсть мануфактура". Люди мало не з явним насміхом запитували: "А помаранчі у вас єсть?" – "Точно так". "А де ж їх роблять?" – було дальше єхидне запитання. Відповідь: "Та на фабриках". Мій знайомий студент Козловський, їдучи поїздом до Львова, питався свого супутника: "Чи можна купити у вас косинус?". Червоноармієць не завагався: "Да, продається в крамницях". "Ну, і по чому?" – "По три рублі фунт". Одначе наказ є наказом, але деякі стидалися признаватися до державного жебрацтва. Для молодих це вже було нормальним явищем»[77].

Рядові червоноармійці інколи наважувалися, хоча й з острахом, відверто говорити на табуйовані у СРСР теми, наприклад про голод 1932–1933 рр. Так, львів'янин Є.Наконечний записав розмову бійця зі своїм батьком:

> «"Чи то правда, що на Великій Україні в тридцять третьому році багато людей померло з голоду?". Подоляк від тих слів сильно знітився, перевів погляд на образи, на портрет Шевченка і, перехиливши чарку, тихо відповів: "Пів-України померло. Виморили б усіх, але спохватилися, що не стане кому обробляти землю". І з очей у нього беззвучно скотилося дві сльози. Батько ж з докором запитав: "Як могли люди покірно, мов вівці, допустити до такого?". "Поживете, побачите", – похмуро відповів подоляк і глянув зболілими очима»[78].

Поступово Львів і його мешканці звикали до нової радянської дійсності. З огляду на те, що місто було переповнене біженцями із західних воєводств Польщі[79], винайняти житло виявилося справою нелегкою. Це відчули й радянські військовослужбовці, яких разом із родинами часто підселяли в помешкання львів'ян. Таке вимушене сусідство давало останнім змогу краще пізнати своїх «визволителів» на побутовому рівні. У перші дні декотрі командири з підозрою ставилися до власників квартир, зачинялися у своїх кімнатах, спали з револьверами напоготові та при світлі. Найімовірніше, на думку К.Лянцкоронської, це було зумовлене поодинокими випадками вбивств радянських військовиків, які квартирували у приватному секторі в перші дні

[77] *Яхненко Н.* Від бюра до Бриґідок… – С.41. Подібні кумедні випадки спілкування з червоноармійцями див.: Західня Україна під большевиками… – С.28–33, 60–62; *Гриневич В.* Неприборкане різноголосся… – С.212–217.

[78] *Наконечний Є.* «Шоа» у Львові. – С.27.

[79] Згідно з доповіддю І.Серова Л.Берії від 16 жовтня 1939 р., у Львові на той час налічувалося до 60 тис. біженців (див.: ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32 (за 1951 р.). – Спр.33. – Арк.150).

перебування в місті[80]. Друге, що особливо вражало львів'ян, «совєти» часто не могли дати собі ради із сантехнікою у ванних кімнатах, яку часто використовували не за призначенням, псували. У більшості випадків це ставало причиною суперечок між власником і квартирантом, спричиняло появу численних анекдотичних оповідок[81]. Не менше здивування та, як наслідок, сарказм викликали невихованість, невміння непроханих гостей користуватися столовими приборами й кухонним начинням[82]. Місто та його мешканці поступово звикали до нової влади, змінювався спосіб життя, його ритм, зрештою зовнішній вигляд самих львів'ян:

> «Цікаво було тоді обсервувати поведінку і поставу львівського населення, яке з хвилею прибуття до Львова большевиків почало рівнятися не в гору, як це було завжди досі, а виразно вниз. Це виявилося особливо наглядно вже в першу неділю перед полуднем: у церквах, костелах та на вулицях ви вже рідко могли побачити жінку в капелюсі – майже всі львівські пані мали на головах звичайні хустки; а багато поважних громадян ходило без краваток та в старих убраннях»[83].

Аналіз джерел та наукових праць дає підстави зробити певні висновки:

1. Вступ до міста частин Червоної армії став цілковитою несподіванкою як для оборонців, так і для мешканців. Нечисленні львів'яни, котрі спостерігали за червоноармійцями на вулицях, були вражені їхнім жалюгідним обмундируванням, як і загальним виглядом, значно гіршим, ніж у російських військ, що ввійшли до Львова восени 1914 р.

2. У перші тижні перебування в місті радянські військовослужбовці, головним чином командири, дивували львів'ян частими походами по крамницях і скуповуванням не тільки продуктів, а й промислових товарів, дефіцитних у СРСР. Попри численні заборони «визволителі» активно включилися у вуличну торгівлю/обмін на стихійних ринках, не гребуючи навіть уживаними речами. Це виразно доводило неправдивість заяв радянських військовиків у розмовах зі львів'янами про те, що «в нас усе є» й «у нас усього багато».

3. Аналіз архівних документів та мемуарної літератури дає підстави стверджувати, що радянські військовослужбовці, незважаючи на тотальну

[80] *Skrzypek S.* We Lwowie pod okupacją sowiecką // Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941). – S.153; *Lanckorońska K.* Wspomnienia wojenne. – S.27.

[81] *Dzięgiel L.* Lwów nie każdemu zdrów. – S.43. К.Лянцкоронська у спогадах описала поведінку червоноармійського командира на прізвище Павлишенко, котрий:

> «старався знищити все, чим не вмів користуватися; викинув з кухні усе кухонне начиння. Особливо вороже ставився щодо сантехніки у ванні. Андзя (служниця К.Лянцкоронської – *І.М.*) вже мене попередила, що "щось є зле, бо він пхає голову в унітаз". Наступного дня бігав за нею з револьвером, звинувачуючи в саботажі. Мовляв, вона винна у тому, що вода, після того, як він потягне за ланцюг від унітаза, не тече безперервно і він ніколи не встигає помити голову. Відтоді не було вдома спокійної хвилини»

(див.: *Lanckorońska K.* Wspomnienia wojenne. – S.28).

[82] *Skrzypek S.* We Lwowie pod okupacją sowiecką. – S.186.

[83] *Німчук І.* 593 днів совєтським в'язнем. – Торонто, 1950. – С.24–25.

пропаґанду про переваги життя у «країні Рад», після кількох тижнів перебування у Львові поступово усвідомлювали всю брехливість таких заяв. У розмовах поміж собою вони визнавали нужденне життя людей у СРСР, констатували жалюгідність свого зовнішнього вигляду порівняно з польськими чи німецькими військовиками. Однак у розмовах зі львів'янами, за винятком поодиноких випадків, воліли про це не говорити.

September 1939 was a turning point for the city of L'viv and its inhabitants. The article describes the living atmosphere of the city and its inhabitants before and at the time of Red Army invasion. The author analyzed and described L'viv's perception of soviet troops and their behaviour in the city and in the homes of its citizens. Being based on archival sources the article also reflects the Red Army representatives' vision of the September events in L'viv.

Keywords: *World War II, L'viv, L'viv citizens, Polish army, Red Army, "liberation campaign", standard of living.*